

ხათუნა გაფრინდაშვილი
დალი ჩიტუნაშვილი
Khatuna Gaprindashvili
Dali Chitunashvili

სომხური სვინაქსარის სტრუქტურული თავისებურება
და მისი შევსების გზები

The Structural Peculiarity of the Armenian Synaxarion
and Sources of its Replenishment

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
National Centre of Manuscripts

საკვანძო სიტყვები: ხელნაწერი, სომხური სვინაქსარი, ჰომილეტიკა, წყარო,
ისტორიული პიხები

Keyword: Manuscript, Armenian Synaxarion, Homiletics, Source, Historical figures

ქრისტიანულ სამყაროში სომხური სასულიერო მწერლობა ერთ-ერთი უძველესი და უმდიდრესია. სომხურმა ეკლესიამ განვითარების საკმაოდ რთული და მრავალფეროვანი გზა განვლო. ქალკედონის კრების შემდეგ მსოფლიო დოგმატურმა კამათმა მოიცვა. ეს კამათი ამიერკავკასიაში განსაკუთრებით VI საუკუნეში გამწვავდა, რასაც შედეგად ეკლესიების თვითგამორკვევა მოჰყვა (ალექსიძე, 2014). დოგმატური საფუძვლების შეცვლას კი ბუნებრივად თან სდევდა ლიტურგიკული ცვლილებებიც. მაშინ, როცა IX საუკუნის მინურულსა და X საუკუნისათვის მართლმადიდებლურ სამყაროში იერუსალიმური საღმრთისმსახურო პრაქტიკა თანდათანობით კონსტანტინოპოლურმა ღმრთისმსახურებამ ჩაანაცვლა და მოხდა იერუსალიმის ე.წ. კონსტანტინოპოლიზაცია (Galadza, 2018, გვ. 220-300), სომხურმა ეკლესიამ ბიზანტიური ერთობისაგან განსხვავებული კურსი აირჩია. სომხური ლიტურგიკული პრაქტიკა ადრეული იერუსალიმური ღმრთისმსახურების ერთგული დარჩა, თუმცა განავითარა ის და შექმნა საკუთრივ სომხური ლიტურგიკული კრებულები. მას შემდეგ, რაც სომხური ეკლესია განვითარების დამოუკიდებელ გზას დაადგა, მას თითქოსდა აღარ შეხებია ბიზანტიურ ეკლესიაში მიმდინარე პროცესები. შედარებით გვიანი პერიოდის ლიტურგიკულ კრებულებს შორის აშკარა ურთიერთდამოკიდებულების დანახვა საკმაოდ რთულია, მაგრამ მიუხედავად ძვრებისა და სქიზმებისა, ქრისტიანული სამყარო ერთიანობას ყოველთვის ინარჩუნებდა და დღესაც ინარჩუნებს. როგორც ჩანს, სომხური ეკლესია მაინც თვალს ადევნებდა ბერძნულ ეკლესიაში მიმდინარე ცვლილებებს და ეს ცვლილებები გარკვეულწილად აისახებოდა კიდევ სომხურ საღვთისმსახურო კრებულებში.

ქრისტიანულ ეკლესიებში მიმდინარე გარდამავალი პროცესები ყველაზე ნათლად გამოვლინდა სომხურ სვინაქსარში (ჰაისმავურქში), რომლის საფუძველსაც ბერძნული სვინაქსარის ტიპის კრებული წარმოადგენდა. სვინაქსარის სომხური ვერსია პირველად X საუკუნეში გამოჩნდა (Ավդալეციან, 1982, გვ. 39), როდესაც იოსებ კონსტანტინოპოლელმა 991-992 წწ. ბერძნულიდან სომხურად თარგმნა სვინაქსარი. ნ. აკინიანის აზრით, „იოსების მიზანი იყო სომეხი ხალხისთვის სულის მაცხოვრებელი ნაშრომი მიეცა და ცდილობდა ყველასთვის ადვილად გასაგები ენით გადმოეცა იგი“ (Ասիხյან, 1957, გვ. 1-12). მართალია, იოსების მიერ თარგმნილმა კრებულმა სომხურ ეკლესიაში გავრცელება ვერ პოვა, რადგან მასში მოხსენებულ წმინდანთა უმრავლესობა უცნობი იყო სომეხი ხალხისთვის, მაგრამ ეს სწორედ ის წიგნი იყო, რომელმაც უბიძგა გრიგოლ კათალიკოსს¹ შეექმნა სრულიად ახალი კრებული. გრიგოლ კათალიკოსმა ლექციონარში დაამატა სომეხ წმინდანთა ახალი ხსენებები, მათი დღესასწაულები გახადა უძრავი, შექმნა ამ წმინდანთა საკითხავები და საგალობლები. თუმცა ეს ჯერ კიდევ არ იყო სვინაქსარი კლასიკური გაგებით (გაფრინდაშვილი, 2016, გვ. 291-312).

¹ გრიგოლ II ვკაიასერი (დაბ. თარიღი უცნობია, გარდ. 1105 წ.) სრულიად სომხეთის კათალიკოსი 1066 წლიდან. გრიგოლ მაგისტროს ფაჰლავუნის ძე. ვკაიასერმა საფუძველი დაუდო საკათალიკოსო ტახტზე ფაჰლავუნთა დინასტიის აღსაყდრებას, რომლის წარმომადგენლებს სომხეთის საკათალიკოსო ტახტი XIII საუკუნის დასაწყისამდე ეპყრათ.

სომხურ სინამდვილეში სომხური სვინაქსარი კრებულების გამოყენება დაიწყო XIII საუკუნეში, როდესაც იოსებ კონსტანტინოპოლელის მიერ ბერძნულიდან თარგმნილი სვინაქსარისა და გრიგოლ ვკაიასერის კრებულის სომხური მასალის საფუძველზე შეიქმნა და ჩამოყალიბდა სვინაქსარი კრებული. სომხური სვინაქსარის ოთხ რედაქციას გამოყოფენ:

1. ტერ-ისრაელ ხაჩენცის სვინაქსარი (გარდ. 1249 წ.).
2. კირაკოს აღმოსავლელის (არეველცის) სვინაქსარი (დაახლ. 1201/1203-1271 წწ.).
3. გრიგოლ ანავარზელის სვინაქსარი (1293-1307 წწ.).
4. გრიგოლ წერენც ხლათელის სვინაქსარი (1349-1425 წწ.) (Ավդալեղյան, 1982, გვ. 53-86).

აღნიშნული რედაქციები უკვე ჩამოყალიბებულ სვინაქსარულ კრებულებს წარმოადგენენ. სვინაქსარს სომხურად «Հայսմաւորք» [„ჰაისმავორქ“] ეწოდება.

კრებულში წმინდანთა ისტორიების თხრობა «Հայսմաւորք» [„ამ დღეს“] ფრაზით იწყება. სახელწოდებაც და სვინაქსარის სტრუქტურაც პირველი რედაქციის ავტორის, ტერ-ისრაელის კრებულიდან მომდინარეობს. შესაბამისად, სომხურ სამეცნიერო წრეებში სვინაქსარული რედაქციების ისტორიის ათვლა ტერ-ისრაელის სვინაქსარიდან იწყება.

საუკუნეების განმავლობაში სხვადასხვა რედაქტორთა ჩარევითა თუ ბუნებრივი, ლიტურგიკული მოთხოვნების გავლენით კრებულმა სრულიად ორიგინალური და თავისებური სტრუქტურული ხასიათი მიიღო.

ჩვენი ნაშრომის უმთავრესი მიზანია ჰაისმავორქის ყველაზე სრული, ბოლო რედაქციის, გრიგოლ ხლათელის სვინაქსარული კრებულის მაგალითზე წარმოვადგინოთ სომხური სვინაქსარების სტრუქტურული დახასიათება, გამოვავლინოთ ორიგინალური სომხური მასალა და შეძლებისდაგვარად ვაჩვენოთ ამ მასალის შევსების წყაროები.

სომხური სვინაქსარის შესასწავლად ვისარგებლეთ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული გრიგოლ ხლათელის რედაქციის NCM Arm-1 ხელნაწერით, ბერძნულ მასალასთან შესადარებლად კი გამოვიყენეთ ერთ-ერთი უადრესი ბერძნული სვინაქსარი, ე.წ. პატმოსის ხელნაწერი (Дмитриевский, 1895. გვ. 1-152), რომელიც IX-X საუკუნეებით თარიღდება და ბერძნული სვინაქსარების შემცველი ხელნაწერებიდან იოსებ კონსტანტინოპოლელის მიერ თარგმნილ სვინაქსართან ქრონოლოგიურად ყველაზე ახლოს დგას, გამოვიყენეთ ასევე კონსტანტინოპოლური სვინაქსარების კრიტიკული გამოცემა (Delehay, 1902) და დიდი სვინაქსარის გიორგი მთაწმიდელისეული თარგმანი (დოლაქიძე და სხვ., 2018), როგორც ბერძნული სვინაქსარების ყველაზე სრული რედაქცია.

სომხური სვინაქსარისა და ბერძნული სვინაქსარების სტრუქტურულმა შედარებამ მნიშვნელოვანი განსხვავებები გამოავლინა: 1. ჰაისმავორქი ლიტურგიკული წლის მხოლოდ უძრავი პერიოდის – 12 თვის წმინდანთა ხსენებებისა და ცხოვრებებისგან შედგება, რაც იმას ნიშნავს, რომ მთელი საეკლესიო წლის მანძილზე – ნავასარდიდან (ავგისტოს შუა რიცხვებიდან) ავგისტომდე წარმოდგენილია წმინდანთა ხსენებები თავისი სვინაქსარული საკითხავებით. ბერძნულ სვინაქსარში კი, სათვეოს გარდა, მოძრავი კალენდრის – მარხვან-

ზატყის პერიოდის მასალაც დასტურდება. 2. ბერძნულ სვინაქსარებში სვინაქსარულ ხსენებებთან გვხვდება დღის განმავლობაში მსახურების ჩატარების წესი და მიმდევრობა შესაბამისი მასალის მითითებით. ჰაისმავურქი ამგვარ ელემენტებს მოკლებულია.

ჰაისმავურქის საერთო ქრისტიან წმინდანთა რეპერტუარი უმეტესად ბერძნული სვინაქსარიდან მომდინარეობს. ის იმეორებს ბერძნული სვინაქსარის წმინდანთა ხსენებების ძირითად ბირთვს და ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, ხსენებათა დღეები სომხურ და ბერძნულ სვინაქსარებში ერთმანეთს ემთხვევა. ეს ეხება, ძირითადად, დიდ საეკლესიო დღესასწაულებსა და დიდ წმინდანებს, მაგალითად:

	ჰაისმავურქი	პატმოსის სვინაქსარი	დიდი სვინაქსარი
2.IX	Վկայաբանութիւն սրբոյն Մամասայ և ընկերացն [ხსენება წმიდისა მამიისი და მასთან მყოფებისა] Յիշատակէ երանելոյն Յովհաննու Պահապողին [ხსენება ნეტარისა იოვანე მმარხველისა]	წმიდა მამაჲ ხსენება წმიდისა იოვანე მმარხველისა	წმიდა მამაჲ ხსენება წმიდისა იოვანე მმარხველისა
24.II	Գիւտ գլխոյն Յովհաննու [პოვნაჲ თავისა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისაჲ]	პოვნაჲ თავისა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისაჲ	პოვნაჲ თავისა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისაჲ

ხშირია ისეთი შემთხვევები, როდესაც ერთი დღის განმავლობაში ბერძნულ სვინაქსარში მეტი ხსენებაა, ვიდრე ჰაისმავურქში, რაც ლოგიკურია, რადგან სვინაქსარი პერმანენტულად ივსებოდა:

	ჰაისმავურქი	პატმოსის სვინაქსარი	დიდი სვინაქსარი
1.XII	Ի սմին աւուր տուրք վկայն Քրիստոսի Անանիայ Պարսիկն [ხსენება წმიდისა მონამისა ანანია სპარსისა]	ანანია სპარსი ნაუმ წინასწარმეტყველი წმინდა ონისიმე და სოლომონ ეფესელ ეპისკოპოსთა	ანანია სპარსი ნაუმ წინასწარმეტყველი წმინდა ონისიმე და სოლომონ ეფესელ ეპისკოპოსთა
1.III	Վարք և յիշատակ Եւդոկիա աղախոյն [ხსენება ევდოკია მხველისა]	წმიდისა ევდოკიასი წმიდათა მონამეთა ნესტორ, ტრივიმი, მარკელე, ანტონი, სილბესტრი სოფრონიოს ანტონინეს	წმიდისა ევდოკიასი წმიდათა მონამეთა ნესტორ, ტრივიმი, მარკელე, ანტონი, სილბესტრი სოფრონიოს ანტონინეს

სტრუქტურულ განსხვავებათა რიგში არ განვიხილავთ საერთო წმინდანთა ხსენებების ერთი, ორი ან თუნდაც სამი დღით სხვაობას, რადგან ასეთი განსხვავებები ჩვეულებრივი მოვლენაა სვინაქსარულ კრებულებში (ჩიტუნაშვილი, 2021, გვ. 12-15). თუმცა გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როდესაც ერთი

და იმავე წმინდანის ხსენება სრულიად განსხვავებულ დღეებშია დადებული სომხურ ჰაისმაგურქსა და ბერძნულ სვინაქსარში. მაგ.: სტეფანე პირველმონამის ხსენება ჰაისმაგურქში 7 იანვარს აღინიშნება – *Քաղոցի I, և Յուսկարի E. իշատասկ սրբոյն Ստեփաննոսի նախասկսային Քրիստոսի* – ქალოცის 30, იანვრის 7, ხსენება წმიდისა სტეფანე ქრისტეს პირველმონამისა. მაშინ, როდესაც პატმოსის სვინაქსარი და, ზოგადად, ბერძნული სვინაქსარები სტეფანეს ხსენების დღედ 27 დეკემბერს ასახელებენ. რა თქმა უნდა, 7 იანვარს სტეფანე პირველმონამის მოხსენიება ჰაისმაგურქში ბერძნული სვინაქსარიდან უნდა მომდინარეობდეს. ამას ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ კონსტანტინოპოლური რედაქციის სვინაქსარის შემცველ ერთ-ერთ ბერძნულ ხელნაწერში სტეფანეს ხსენება 8 იანვარს აღინიშნება (Delehaye, 1902, გვ.1166).

დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ სომხურ სვინაქსარში შემორჩენილია ისეთ წმინდანთა ხსენებები, რომლებიც აშკარად უნდა ყოფილიყვნენ ბერძნულ სვინაქსარებში, მაგრამ დღეს მათი ხსენებები ბერძნულ ხელნაწერებში არ ჩანს.

წმინდანები, რომლებიც არ გვხვდებიან ბერძნულ სვინაქსარებში, მაგრამ ეწამნენ ქრისტიანთა დიდი დევნის პერიოდში:

ჰაისმაგურქი 29 მარტს მოიხსენიებს წმიდა მონამეებს მარკიანეს, ზენონსა და ალექსანდრეს. სვინაქსარული ცხოვრების მიხედვით, ეს წმინდანები დეკეოზის (249-251 წწ.) დროს აწამეს. ბერძნულ სვინაქსარებში მათი ხსენება არ იძებნება, სამაგიეროდ, მარკიანე 29 მარტს იხსენიება უძველეს სირიულ კალენდარში (Архиепископ Сергий, 1874, გვ. 489).

მაქსიმიანეს დროს აწამეს წმიდა იპერიქე და მისი ძმებიც. მათი ხსენება სომხური ეკლესიაში 19 ოქტომბერს აღინიშნება. კონსტანტინოპოლური პრაქტიკის ბერძნულ სვინაქსარებში იპერიქე მოწამე სხვებთან ერთად 5 ივნისს მოიხსენიება, თუმცა ამ უკანასკნელის გაიგივება სომხური სვინაქსარის იპერიქესთან ვერ ხერხდება, რადგან სომხური სვინაქსარის მიხედვით, იპერიქე ძმებთან ერთად ეწამა. მონამეები წარმოშობით სამოსატელები ყოფილან და ეწამნენ მაქსიმიანეს მიერ.

წმინდანები, რომლებიც ცნობილნი არიან კონსტანტინოპოლური რედაქციის სვინაქსარებისათვის, მაგრამ მათი ერთად მოხსენიება უცნობია:

ამ ტიპის ხსენებათა შორის გამოვყოფთ 1 ოქტომბერს დადებულ თორმეტი დიდი მოძღვრის – დიონისე არეოპაგელის, იერეთეოს ეპისკოპოსის, სილიბისტრო რომთა პაპის, ათანასე ალექსანდრიელის, კირილე იერუსალიმელის, ეფრემ ასურის, ბასილი კესარიელის, გრიგოლ ნოსელის, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის, ეპიფანე კვიპრელისა და კირილე ალექსანდრიელის ხსენებას. ყველა ეს მოძღვარი არის მსოფლიო საეკლესიო მამა, საკუთრივ მათი ხსენებები სხვადასხვა დღეს აღინიშნება ბერძნულ და სომხურ სვინაქსარებში:

	ბერძნული სვინაქსარი	ჰაისმავურქი
დიონისე არეოპაგელი	3 ოქტომბერი	4 ოქტომბერი
იეროთეოს მოძღვარი	1 ოქტომბერი	1 ოქტომბერი
სილიბისტრო რომთა პაპი	2 იანვარი	2 იანვარი
ათანასე ალექსანდრიელი	18 იანვარი (კირილე ალექსანდრიელთან ერთად), 2 მაისი	18 იანვარი
კირილე იერუსალიმელი	18 მარტი	18 მარტი
ეფრემ ასური	28 იანვარი	1 ოქტომბერი
ბასილი კესარიელი	1 იანვარი	1 იანვარი
გრიგოლ ნოსელი	20 იანვარი	10 იანვარი
გრიგოლ ღმრთისმეტყველი	25 იანვარი	25 იანვარი
ეპიფანე კვიპრელი	12 მაისი, 14 ივლისი	13 მაისი
კირილე ალექსანდრიელი	18 იანვარი, 27 ივნისი	-

თორმეტი დიდი მოძღვრის ერთად მოხსენიება, ჩანს, სომხურ ტრადიციას წარმოადგენს.

წმინდანები, რომლებიც არ გვხვდებიან ბერძნულ სვინაქსარებში, მაგრამ არიან სხვა ცნობილი წმინდანების თანამოღვაწენი:

სომხური სვინაქსარი ხშირად აღნიშნავს ისეთ წმინდანთა ხსენების დღეებს, რომლებიც არ გვხვდებიან ბერძნულ სვინაქსარებში, თუმცა ისინი ცნობილი წმინდანების მოწაფეები, თანამოღვაწეები ან უბრალოდ თანმხლები პირები არიან. როგორც წესი, ასეთი შევსებისათვის წყაროს წმინდანთა ცხოვრებები ან აპოფთეგმური კრებულები წარმოადგენს. მაგ., 9 მაისს ჰაისმავურქი დღესასწაულობს ტრილოს ეპისკოპოსის დღეს [Յայսմ ասուր յիշատակ է Տրիւլոյի եպիսկոպոսին [ამასვე დღესა ხსენება ტრილოს ეპისკოპოსისა], რომლის ხსენებას ვერ ვხვდებით ბერძნულ სვინაქსარებში, თუმცა სომხურ სვინაქსარულ ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ ეს უკანასკნელი ეპისკოპოსად ხელდასხმულ იქნა იოანე მონყალის მიერ (NCM Arm-1, 458r), თხრობა აშკარად აპოფთეგმური ხასიათისაა.

ბიბლიური პერსონაჟები ჰაისმავურქებსა და სვინაქსარებში:

ბიბლიურ პერსონაჟთა ხსენება ხშირია როგორც სომხურ, ისე ბერძნულ სვინაქსარებში, თუმცა მათი ხსენების დღეები განსხვავებულია. გარდა ამისა, ჰაისმავურქებში გვხვდება ისეთი ხსენებებიც, რომლებიც არ დასტურდება კონსტანტინოპოლური რედაქციის ბერძნულ სვინაქსარებში. ჰაისმავურქში 14 მარტს აღინიშნება ადამისა და მისი შთამომავლების ხსენება, ბერძნულ სვინაქსარებში ასეთი ხსენება არ გვაქვს. არ გვხვდება ხსენება ბიბლიური მელქისედეკისაც, რომელსაც ჰაისმავურქი 25 მარტს აღნიშნავს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ მელქისედეკის ხსენება დასტურდება ადრეული პალესტინური ტრადიციის ამსახველ იოანე-ზოსიმეს კალენდარში, თუმცა ხსენების დღე განსხვავებულია – 8 აგვისტო (Garitte, 1958, გვ. 83, 297).

ამ დღესასწაულის აღმოჩენა ჰაისმაფურქში, შესაძლოა, იერუსალიმური ღმრთისმსახურების ანარეკლი იყოს.

ზოგჯერ განსხვავებას წმინდანთა ხსენების დღეებს შორის საკუთრივ სომხური ლიტურგია განსაზღვრავს. ამის საუკეთესო მაგალითია ბიბლიური აბრაამ მამამთავრის ხსენება, რომელიც გვხვდება როგორც ბერძნულ სვინაქსარში, ისე ჰაისმაფურქში. სვინაქსარის სათვეო ნაწილში აბრაჰამ მამამთავარი 9 ოქტომბერს მოიხსენიება (დოლაქიძე და სხვ., 2018, გვ. 39), მის ხსენებას აღნიშნავენ ასევე ქრისტეშობის (25 დეკემბრის) წინა კვირას: „რომელ კვრიაკე ქრისტეშობისა წინაჲთ იყოს ჴსენება აბრაჰამ, იაკობ და ისაკისი“ (დოლაქიძე და სხვ., 2018, გვ. 101), ჰაისმაფურქი მისი ხსენების დღეს კი 4 იანვარს აღნიშნავს. ამ შემთხვევაში აბრაამის ხსენების დღე მორგებულია სომხურ ლიტურგიკულ ტრადიციას, რომელიც ქრისტეშობას (განცხადებასთან ერთად) 6 იანვარს დღესასწაულობს.

წმინდანები, რომლებიც არ გვხვდებიან ბერძნულ სვინაქსარებში, მაგრამ ქრისტიანობის გამო სპარსეთში ეწამნენ:

ჰაისმაფურქში დიდი რაოდენობით გვხვდება სპარსეთში წამებულ ქრისტიანთა ხსენებები. ამ წმინდანთა ერთი ნაწილის დღესასწაულები კონსტანტინოპოლური პრაქტიკის სვინაქსარებშიც დასტურდება, მაგრამ არიან ისეთი წმინდანებიც, რომელთა ხსენება დიდ სვინაქსარსა და ბერძნულ სვინაქსარებში არ იძებნება. მაგალითად შეგვიძლია მოვიტანოთ შმაგონ სპარსთა ეპისკოპოსი, ხსენების დღე 12 აპრილი (NCM Arm-1, 405r-v), რომელიც სვინაქსარული ცხოვრების მიხედვით საბურ (Սաբուրիս/საბურიოს) სპარსთა მეფის დროს ეწამა. ვფიქრობთ, ამ და სპარსეთში წამებულ სხვა ქრისტიანთა ხსენების დღეების გარკვეული ნაწილი სომხურ სვინაქსარში სირიული წყაროების გავლენით უნდა მოხვედრილიყო, ნაწილი კი საკუთრივ სომხური პრაქტიკის გამოცხადილი უნდა იყოს, როგორც, მაგალითად, **საჰაკ სპარსის** წამება, რომელიც ქრისტიანული წესით სომეხმა მღვდელმა მონათლა და რომლის ხსენების დღესაც სომხური ეკლესია 18 აპრილს აღნიშნავს (NCM Arm-1, 415r-416v).

წმინდანები, რომლებიც არ გვხვდებიან ბერძნულ სვინაქსარებში და წარმოშობით სირიელები არიან:

სომხურ სვინაქსარებში გვხვდება სირიელ მოღვაწეთა სახელებიც, რომელთა ხსენებებს ბერძნულ სვინაქსარებში ვერ შევხვდებით, რადგან ისინი განხეთქილების შემდგომი პერიოდის მოღვაწენი არიან და მათ ბიზანტიური სამყარო არ შეინწყნარებდა. წარმოშობით სირიელია ბარსუმა მარტოდმყოფი, რომლის ხსენებაც ჰაისმაფურქში 1 თებერვალს აღინიშნება (NCM Arm-1, 301r-302v). ცხოვრების მიხედვით, ბარსუმა თეოდოსი მცირის დროს (V ს.) მოღვაწეობდა და ქალკედონელთა წინააღმდეგ მიმდინარე პოლემიკაში იღებდა მონაწილეობას. თხრობა ნახევრად აპოფთეგმურია.

სტრუქტურულ თავისებურებათა გარდა, ჰაისმაფურქების შედგენილობას შინაარსობრივადაც ცვლის კიდევ ერთი დეტალი. ბერძნულ სვინაქსარში პერიოდულად გვაქვს მითითება ამა თუ იმ ჰომილეტიკურ საკითხავზე. მაგა-

ოასონათ ხჳს ასოიქ ონრნოხანს ღრჳსოიჳს ოსოიბოჳ მსოჳ [მეშვიდე დღე ქრისტეშობისა] (278r-279r); ოასონათ იოჳ ასოიქ ონრნოხანს ღრჳსოიჳს ოსოიბოჳ [მერვე დღე ქრისტეშობისა] (280rv).

ტექსტების მთლიანად წაკითხვა სრულებით არ არის საჭირო იმის მისახედრად, რომ ჩვენ წინაშე ჰომილეტიკური საკითხავების ნაცვლად, ძველი ალექსის აპოკრიფული საკითხავებია, რომლითაც ასე მდიდარია ძველი სომხური მწერლობა (შიქსიქსანგ, 1896). აპოკრიფიდან უნდა მომდინარეობდეს ნოეს კიდობნის ხსენების დღესასწაულიცა და საკითხავიც, რომელიც ამ დღესასწაულს ახლავს და რომელიც სომხური სვინაქსარის მიხედვით 26 მაისს აღინიშნება. ამავე სახის არის 2 ივლისს ხსენება პატიოსანი კიდობნისა, რომელშიც ღვთისმშობელი ესვენა. ხსენებას კიდობნის აპოკრიფული საკითხავიც მოჰყვება.

ცალკე გვინდა გამოვყოთ ჰაისმავურქის შევსება ე. წ. აპოფთეგმური ტიპის საკითხავებით. აპოფთეგმები ან, როგორც მათ უწოდებენ, მამათა სწავლანი, მოკლე სხარტი მოთხრობებია ცნობილი მეუდაბნოე ბერების ცხოვრების, მოღვაწეობისა და მათ მიერ აღსრულებულ სასწაულთა შესახებ. აპოფთეგმური სახის კრებულებს განვითარების საკმაოდ დიდი ისტორია აქვს და ისინი ქრისტიან ხალხთა თითქმის ყველა ენაზე არის თარგმნილი (თეოფილე ხუცესმონაზონი, 2014), მათ შორის სომხურადაც. აპოფთეგმების სომხური თარგმანი, რომელიც «Հայրանց Վարք»-ის სახელით არის ცნობილი, ჯერ კიდევ 1720 წელს გამოიცა ისპაჰანში (Հայրանց Վարք, 1720). სწორედ ამგვარი თხრობებით არის გამდიდრებული ჰაისმავურქი. აპოფთეგმათა ნაწილი თარგმანია, ნაწილი კი – ორიგინალური სომხური მასალა. ამ ტიპის თხრობები რომელიმე ცნობილ წმინდანსა და მასთან დაკავშირებულ სასწაულებს ეხება. აპოფთეგმური კრებული სომხური თარგმანიდან მოდის ანტონი მეუდაბნოესთან დაკავშირებული თხრობა, რომელიც სომხურ სვინაქსარში 15 ოქტომბერს (NCM Arm-1, 99r) დასტურდება (Հայրանց Վարք, 1720, გვ. 415).

აპოფთეგმურ თხრობას წარმოადგენს სომხურ სვინაქსარში შესული ხსენება **კირაკისა და ურბათისა**, რომელიც ჰაისმავურქში 16 ივნისს აღინიშნება (NCM Arm-1, 490v-491v). ეს ხსენება ბერძნულ სვინაქსარში არ იძენება, თუმცა თხრობა გზასაცდენილი დისა და მისი მონაზონი ძმის შესახებ გვხვდება იოანე მოკლეს ავტორობით ცნობილ აპოფთეგმურ თხრობებში. საინტერესოა, რომ მისი ქართული თარგმანი ცალკე საკითხავად არის შეტანილი XI საუკუნეში პროხორე ქართველის მიერ იერუსალიმში გადაწერილ ჰაგიოგრაფიულ კრებულში. თხრობის ქართული თარგმანი, ისევე როგორც მისი ბერძნული დედანი, არ იცნობს და-ძმის სახელებს.¹

სომხური სვინაქსარი, საერთო ქრისტიანული იდეების განმტკიცებასთან ერთად, რა თქმა უნდა, ემსახურებოდა საკუთარ ეროვნულ ეკლესიას. სომეხმა რედაქტორებმა, სვინაქსარული კრებული რომ უფრო ეროვნული გაეხადათ, მას საკუთრივ სომხური მასალა დაუმატეს:

სომეხი წმინდანები – გარდა იმ წმინდანებისა, რომლებიც დაკავშირებულინი არიან სომხურ სამოციქულო ეკლესიასთან და რომელთა დღესასწაუ-

¹ იხ. ხელნაწერის დიგიტალური ვერსია: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/c4c98007-81c8-4670-ad42-777faa2987e5/surfaces/3098a84d-19ed-4f41-8683-fac737182df3/>

ლებსაც აღნიშნავს როგორც სომხური, ისე ბერძნული სვინაქსარები (მაგ.: გრიგოლ განმანათლებელი, რიფსიმე, გაიანე და მათთან ერთად წამებული ქალწულები), ჰაისმავურქის ეროვნულ რედაქციაში დაამატეს ე.წ. სომეხი ახალმონაშენები: 3 ივლისს იხსენიება ხოსროვ განძაკელი [Մարգարի ԻԷ, և Յուլիս Գ. Յայսմ աւուր վկայաբանութիւն սրբոյ Խոսրովու Գանձակեցոյն [27 მარგაცი, 3 ივლისი, წამება წმიდისა ხოსროვ განძაკელისა] (NCM Arm-1 525v-526v), 24 ივლისს კი – სტეფანე სივნიელი – Հրոտիցի ԺԸ, և Յուլիսի ԻԴ. Յիշատակ սրբոյն Ստեփաննոսի Սինեսաց Հայրապետին [18 პროტიცი, 24 ივლისი, ხსენება წმიდისა სტეფანე სივნიელის ეპისკოპოსისა] (NCM Arm-1, 544r-v)].

წმინდანთა ნაწილები – სომხურმა სვინაქსარმა წმინდანებთან დაკავშირებული უძველესი ქრისტიანული ტრადიცია გაიმეორა, წინ წამოსწია იმ წმინდათა ნაწილების ისტორიები, რომლებიც სომხეთის ეკლესიის ისტორიისათვის იყვნენ მნიშვნელოვანი და მათი ხსენების დღეები დააწესა. მაგალითად, გრიგოლ განმანათლებლისა და მასთან დაკავშირებული დღესასწაულები. სომხური ეკლესია, გრიგოლ განმანათლებლის ხსენების გარდა, აღნიშნავს გრიგოლის წმინდა ნაწილების პოვნის დღეს – [Հրոտի ԻԱ, և Մեսայնմբեր Լ. և խշին ԺԳ. Գիստ նշխարացն սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին [წმიდა გრიგოლ განმანათლებლის ნაწილთა პოვნა] (NCM Arm-1, 72v)] და ცალკე ადგილს უთმობს გრიგოლის ხილვას, რომელსაც სომხურ ეკლესიაში 19 დეკემბერს აღნიშნავდნენ – Բաղդի ԺԱ, և Դնկտնմբերի ԺԹ. տեսիլ սրբոյն Գրիգորի զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի [ხილვა წმინდა გრიგოლ განმანათლებლისა, რომელიც იხილა ვაღარშაპატში] (NCM Arm-1, 221v-222r).

სპეციალური დღესასწაულია განსაზღვრული ჰაისმავურქში სომეხთა მომაქცევლების – თადეოს და ბართლომე მოციქულების ნაწილთა პოვნისათვისაც -Մհենի ԺԹ, և Փետրուարի ԻԵ. Յայսմ աւուր գիստ նշխարաց սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի – ამასვე დღესა პოვნა ბართლომე მოციქულის წმინდა ნაწილებისა (NCM Arm-1, 328v-329r); Մարտի ԻԳ, և Մայիս Լ. Յայսմ աւուր գիստ նշխարաց սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն – ამასვე დღესა პოვნა წმინდა თადეოს მოციქულის წმინდა ნაწილებისა] (NCM Arm-1, 487r-489r)]

საეკლესიო პირები და ვარდაპეტები – სომხურ ჰაისმავურქში გრიგოლ განმანათლებლიდან მოყოლებული თითქმის ყველა ცნობილი კათალიკოსისა და ეპისკოპოსის ხსენება აღინიშნება და მათი სვინაქსარული საკითხავები მოცემული – ნერსე დიდი კათალიკოსი (19 ნოემბერი), იოანე ოძუნელი (17 აპრილი), ნერსე შნორალი (5 აგვისტო), ნერსე ლამბრონელი (17 ივლისი), ელიშე ვარდაპეტი და გრიგოლ ნარეკელი (27 თებერვალი), ვანაკან ვარდაპეტი (19 მარტი), იოანე გარნელი (15 აპრილი) და სხვ.

რამდენიმე ხსენება ეძღვნება სომხური მწიგნობრობის ფუძემდებლებს – საჰაკ პართელს, მამტოცს და მათ მოწაფეებს (9 სექტემბერი, 17 სექტემბერი, 19 თებერვალი). სომხურ სვინაქსარში 25 ნოემბერს ცალკე დღესასწაულად აღინიშნება ბალუს მთაზე ანბანის პოვნის დღე. ჰაისმავურქში დაცული მამტოცის სვინაქსარული ცხოვრების შესწავლამ კი გვიჩვენა, რომ სომხური სვინაქსარის რედაქტორებმა მისი ცხოვრების შედგენისას ისარგებლებს მო-

სე ხორენელისა და კირაკოს განძაკელის თხზულებებით (გაფრინდაშვილი, 2015, გვ. 300-307).

ისტორიული პირები – სომეხმა რედაქტორებმა სომხეთის ისტორიაში განსაკუთრებული როლის შესრულებისათვის ჰაისმავურქის კალენდარში შეიყვანეს ცნობილი სომეხი ისტორიული პირები – მეფეები, მხედართმთავრები და ა.შ.. ასე აღმოჩნდა ჰაისმავურქში 3 მარტს სმბატ ბაგრატუნის ხსენება [Մեհեկի ԻԷ, և Մարտի Գ. Յայսմ ասուր յիշատակ սրբոյն Մմայստայ Հայոց ասպատկոյ – მეჰეკის 25, მარტის 3. ამასვე დღესა ხსენება სმბატ სომეხთა სპარაპეტისა (NCM Arm-1, 338v)], რომელსაც 855 წელს ქრისტიანობის გამო თავი მოკვეთეს. ამავე რანგში შეგვიძლია განვიხილოთ აშოტ ბაგრატუნის მოსახსენებელი 27 მაისს – Մարտի Ի, և Մայիս ԻԷ Յայսմ ասուր յիշատակ է Աշոտոյ Հայոց թագաւորին [20 მარერი, 27 მაისი, ხსენება აშოტ სომეხთა მეფისა (NCM Arm-1, 483rv)]. ორივე ამ წმინდანის სვინაქსარული ცხოვრება, მაშტოცის ცხოვრების მსგავსად, სომხური საისტორიო მწერლობიდან მომდინარეობს. აშოტ ბაგრატუნის სვინაქსარულ ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ ის განდიდებული და ხელდასხმული იყო როგორც ხალიფასაგან, ვისგანაც მან სამეფო გვირგვინი მიიღო, ისე ბიზანტიის კეისრისაგან. ეს ცნობა აშკარა გამოძახილია X საუკუნის ისტორიკოსის, იოანე დრასხანაკერტელის თხზულებაში აშოტის გამეფების შესახებ დაცული ინფორმაციისა (დრასხანაკერტელი, 1965, გვ. 36-39).

სინმინდეთა დღესასწაულები – ქრისტიანული ეკლესიისათვის უცხო არ არის სხვადასხვა სინმინდის – ძელიცხოვლის, ღვთისმშობლის სარტყლის, ხატებისა და სხვა სინმინდეების მოხსენიება. ჰაისმავურქში ცალკე აღნიშნება იმ სინმინდეთა ხსენებები, რომლებიც სომხურ ეკლესიასთან არის დაკავშირებული. განსაკუთრებით პოპულარულია სხვადასხვა ჯვრის საკითხავები. 26 თებერვალს ჰაისმავურქში აღნიშნულია ვარაგის ჯვრის ხსენება. ხსენებისათვის დართული სვინაქსარული ტექსტის მიხედვით, ვარაგის ჯვარი ძელიცხოვლის ნაწილია, რომელიც სომხეთში რიფსიმესა და გაიანესთან ერთად აღმოჩნდა: Մեհեկի Ի, և Փետրուարի ԻԶ. Տասն է երեսման Վարազայ Սուրբ Նշանին և սրանչևսաց նոյին [მეჰეკის 20-ს, თებერვლის 26-ს, დღესასწაული ვარაგის წმინდა ნიშის გამოჩენისა და მისი სასწაულებისა] (NCM Arm-1, 329r-331v). ვარაგის ჯვრის სვინაქსარული ისტორია აშკარად დამოკიდებულია იერუსალიმში ელენე დედოფლის მიერ ჯვრის აღმოჩენის ისტორიასა და რიფსიმიანთა წამებაზე.

X საუკუნის ისტორიკოსის, აჰარონ ვანანდელის თხზულებას უნდა იყენებდეს ჰაისმავურქის რედაქტორი წმ. ნინოს (ნუნეს) ჯვრის სვინაქსარული ისტორიის შექმნისას, რომელსაც სომხური ეკლესია 31 მარტს აღნიშნავს (NCM Arm-1, 382r) (ჩიტუნაშვილი, 2022, გვ. 132-134).

როგორც ვხედავთ, სომხური მასალით ჰაისმავურქის შევსებისას სომხური სვინაქსარის შემდგენელ-რედაქტორებმა უხვად ისარგებლეს ორიგინალური სომხური საისტორიო მწერლობით. ამ წყაროთა დადგენა რიგ შემთხვევაში რთული არ არის, ზოგჯერ კი დამატებით კვლევას მოითხოვს. საკითხავი ტექსტების მრავალფეროვნებიდან გამომდინარე, წყაროებიც განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. ამას მხოლოდ თითოეული საკითხავის დეტალური შესწავლა გვიჩვენებს.

ამრიგად, კვლევამ ცხადყო, რომ სომხური სვინაქსარის ეროვნული რედაქციის შესაქმნელად კრებულის რედაქტორ-შემდგენლებმა, ერთი მხრივ, მასალა აიღეს მრავალთავეებიდან, ჰაგიოგრაფიული და ასკეტიკური კრებულებიდან, მეორე მხრივ კი, სვინაქსარული საკითხავების შესადგენად აქტიურად ისარგებლეს სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებებით.

ყოველივე ზემოთქმული გვაფიქრებინებს, რომ ამ განსხვავებული ნიშნებით სომხური ჰაისმაფურქი შორდება თავის ბერძნულ პროტოტიპს და ლიტურგიკულ-ჰაგიოგრაფიული ნიგნიდან საკითხავ ნიგნად იქცევა, რითაც უფრო მეტად იერუსალიმური ტრადიციის მრავალთავეებს ემსგავსება.

გამოყენებული ლიტერატურა

- ალექსიძე, ზ. (2014). თეოლოგიური პოლემიკა კავკასიაში (VI საუკუნე), თბილისი: არტანუჯი.
- ბრეგაძე, თ., ქავთარია, მ. და ქუთათელაძე, ლ. (1974). ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა A კოლექცია, ტომი 1-1, თბილისი: მეცნიერება.
- გაფრინდაშვილი, ხ. (2015). მესროპ-მამტოცი სომხურ სვინაქსარებში, ჰუმანიტარული კვლევები, წელიწდეული, VI, 291-312.
- დვალი, მ., ჩიტუნაშვილი, დ. (2014). თეოფილე ხუცესმონაზონი, მამათა სწავლანი, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2014. ISBN 978-9941-9356-5-7.
- დოლაქიძე, მ., ჩიტუნაშვილი, დ. (2018). გიორგი მთაწმიდელი, დიდი სვინაქსარი, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი ISBN 978-9941-9563-5-5.
- დრასხანაკერტელი იოანე, (1965). სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ელ. ცაგარეიშვილმა, თბილისი: მეცნიერება.
- ჩიტუნაშვილი, დ. (2021). ექვთიმე მთაწმიდელი, მცირე სვინაქსარი, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ISBN 978-9941-9745-4-0.
- ჩიტუნაშვილი, დ. (2022). ნინოს ჯვრის ისტორიის სვინაქსარული საკითხავი და მისთვის დართული ჯვრის მოგზაურობის ქრონოლოგია, ქრონოსი, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. თბილისი: შპს „პრინტჯეო“, 131-143.
- Delehaye, H. (1902). *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles: Apud Socios Bolandianos.
- Galadza, D. (2018). *Liturgy and Bizantinization in Jerusalem*, Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-881203-6.
- Garitte, G. (1958). *Le Calendrier Palestino-Géorgienne du Sinaitique 34 (Xe siècle)*, Bruxelles: Société des Bolandistes.
- Дмитриевский, А. (1895). *Түпika, Описание Литургических рукописей хранящихся в библиотеках Православного Востока*.
- Ասիկյան, Ն. (1957), Հովսեփ Կոնստանդնուպոլսեցի, Հանդես Ամսօրեայ, 1-12:
- Ավիպյեզյան, Մ. (1982). «Հայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երեվան: ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբելյանի անվան Գրականության ինստիտուտ:
- Հարանց Վարք, (1720). Վարք Սրբոց Հարանց, Իսապահան: Ի տպարանի Կարապետի Որդի Աստուածատույ:
- Յովսեփյանց, Ս. (1896), Անկանոն գիրք Հին Կոստանդնուպոլսի, Վենետիկ: Սուրբ Դավարոս:
- Архимандрит Сергий, (1874). *Полный Месяцеслов Востока*, Том II, Москва: Типография современных изданий.
- NCM Arm-1 – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, XV-XVI სს.

Among the Christian peoples, Armenian ecclesiastical literature is one of the oldest and richest. The Armenian Church has gone through a rather complex and diverse path of development. After the Council of Chalcedon, the world was engulfed in dogmatic controversy. This dispute intensified in Transcaucasia, especially in the 6th century, which resulted in the self-determination of churches. Liturgical changes naturally accompanied the change of dogmatic foundations. While at the end of the 9th century and by the 10th century in the Orthodox world, the Jerusalem liturgical practice was gradually replaced by the Constantinople liturgical service, the Armenian liturgical practice remained faithful to the early Jerusalem liturgical service. However, it developed it and created its own Armenian liturgical collections. After the Armenian Church took an independent path of development, it seems that it was not influenced by the processes taking place in the Byzantine Church. It is rather difficult to see a clear relationship between the liturgical collections of the relatively late period but despite the changes and schisms, the Christian world has always maintained its unity and still maintains it today. It seems that the Armenian Church was still observing the processes taking place in the Greek Church, and these changes were reflected in some way in the Armenian liturgical collections.

These transitional processes were best reflected in the Armenian Synaxarion (Յայնսաղոսք), which was based on a collection of the Greek Synaxarion.

A structural comparison of the Armenian Synaxarion and the Synaxarion of Constantinople revealed significant differences: 1. the Armenian Synaxarion consists of the commemoration days and lives of the Saints only during the fixed period of the liturgical year – 12 months, which means that during the whole church year – from Navasardi (from the middle of August) to August, the commemoration days of saints are presented with their readings. In the Synaxarion of Constantinople, in addition to the part of months, the material of the moving calendar – Lent-Feast of Easter period is also confirmed. 2. In the Synaxarion of Constantinople, with the commemoration days, there is the order and sequence of conducting services during the day with reference to the relevant material. Armenian Synaxarion lacks such elements. In the Armenian Synaxarion, the repertoire of common Christian saints derives mostly from the Synaxarion of Constantinople. The Armenian Synaxarion repeats the main core of saints' commemorations of the Synaxarion of Constantinople, and in this case, the commemoration days in both Synaxarions coincide.

The study showed us that in the Armenian Synaxarion there have been preserved the commemoration days of such saints who should clearly have been in the Synaxarion of Constantinople, but today their commemoration days do not appear in the Greek manuscripts. For example, saints who are not found in the Synaxarion of Constantinople, but were martyred during the Great Persecution of Christians, saints known to the Synaxarion of Constantinople but not commemorated together, or saints who are not found in the Greek Synaxarion, but are co-religionists of other famous saints. There are also commemorated the saints who are not found in the Greek Synaxarion, but who were martyred for Christianity in Persia, the Syrian saints, whose salvation is not expected in the Greek Synaxarion because they are figures of a later period than the Council of Chalcedon.

We often find translated and original homiletic readings in Armenian Synaxarions. Adding this type of material is one of the ways to increase the content and size of the collection. The text of homilies by great fathers dedicated to various saints can also be found in the Armenian Synaxarion. In order to complete the Armenian Synaxarion,

Armenian editors of Synaxarion made abundant use of apothegmical and apocryphal collections.

Armenian Synaxarion, along with strengthening common Christian ideas, certainly served its own national church. To make the Synaxarion collection more national, Armenian editors added Armenian material to it: Armenian saints, Armenian martyrs, sacred objects, the discovery of the relics of saints, historical figures – kings, commanders, ecclesiastical figures – Catholicos, bishops, confessors etc. As research has shown, Armenian editors actively benefited from the original works of Armenian historians when preparing the materials for the Armenian Synaxarion.